

VZŤAH MYSLANIA A KONANIA V INŠTRUMENTALIZME JOHNA DEWEYHO

EMIL VIŠŇOVSKÝ, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV

VIŠŇOVSKÝ, E.: On the Relation Between Thought and Action in John Dewey's Instrumentalism

FILOZOFIA 53, 1998, No 8, p. 501

The author gives the description - with a special focus on the reconstruction of his logic of practical judgements - of the conception of dialectics between thought and action as had been presented in John Dewey's philosophy. Dewey's axiom was that human thought and action always take place within concrete natural and social contexts, which means that they are in principle re-actions and trans-actions to and between other factors of the practical situation. The general purpose of all human activity according to this conception is solving the problem or, to put it in another way, the transition from indeterminate to unified situation of the agent. The practical reasoning or judgement deals not only with means but also with their relation to ends with respect to solving the problem of "what's to be done?"

1. Úvod. Deweyho inštrumentalizmus. Pochopenie a vysvetlenie vzťahu medzi myslením a konaním je jednou z ústredných tém celého pragmatizmu, tým viac jeho deweyovskej verzie - *inštrumentalizmu*. Podľa Johna Deweyho v doterajšej filozofickej tradícii, ktorú založili ešte starí Gréci, dominovala kontemplatívna či "divácka" teória poznania, čo súviselo s hľadaním nemenných (absolútnych, dokonalých) foriem bytia ([1], 26-48). Táto teória odtrhávala poznanie od konania, pričom prehliadala, že aj samotné poznávanie "je doslova tým, čo robíme" ([2], 331). Preto Dewey hovoril o "poznávacej praxi" a podľa neho aj "vedecké poznávanie je len určitou formou *praktickej* ľudskej aktivity, v ktorej ide - na rozdiel od *iných* foriem praxe - o rozvoj *poznávania*" ([3], 253; pozri aj [2], 413). Deweyho cieľom bolo prekonať tento dualizmus poznania a konania, inteligencie a správania, teórie a praxe, vedy a technológie. V jeho poňatí ide len o dve stránky (dve formy) toho istého ľudského životného procesu, v ktorom konanie je prostriedkom - a to nevyhnutným (a zrejme aj dostatočným) - na verifikovanie vlastných myšlienok či pojmov a ich významov. Myslenie a poznávanie sú prirodzené reakcie ľudského organizmu na výzvy prostredia: slúžia na kontrolu situácie a na dosiahnutie žiaducich dôsledkov - a v tom spočíva ich inštrumentálna funkcia ([2], 332). Hodnota myslenia nie je abstraktná ani apraktická; naopak, jeho rola je priam životne dôležitá. Deweyho inštrumentalizmus nespočíva v redukcii myslenia na akýsi profánny nástroj konania, ale práve v tom, že mysleniu pripisuje pozitívnu a kreatívnu funkciu v "rekonštitúcii daného stavu vecí, nielen v ich poznávaní" ([4], 55). Konanie bez myslenia nemôže byť inteligentné, a preto má myslenie v živote centrálnu úlohu ([4], 56; [3], 18). Na druhej strane aj konanie je inštrumentálne, a to hneď dvojako: jednak voči mysleniu a poznaniu, pretože slúži ako prostriedok ich verifikácie, jednak voči realite

samotnej, pretože slúži ako prostriedok jej transformácie. Dewey však netvrdí, že iba konanie je zmyslom života, a neglorifikuje ho ako samoučel ([4], 43, 56).¹

* Na reflexiu (vedomie) a inteligenciu (myslenie) sa teda Dewey pozerá z hľadiska ich miesta a funkcie v procese riešenia životných problémov a aj samotné konanie chápe predovšetkým ako riešenie problémov. Ľudia majú oproti iným živým bytostiam tú prednosť, že tam, kde im nestačí na adaptáciu inštinkt alebo návyk, môžu použiť iný nástroj - reflexívne myslenie. Vďaka nemu sa na prostredie adaptujú tak, že si ho vlastne prispôbujú.

Myslenie má podľa Deweyho trojakú inštrumentálnu hodnotu ([7], 17-20): 1. vedie naše konanie k cieľu; 2. anticipuje dôsledky konania; a 3. poskytuje nám nové významy vecí. Myslenie by zrejme v možnom svete, v ktorom by neboli problémy, neexistovalo ([3], 19), pretože tu by sme vystačili s návykmi a tradičnými spôsobmi konania. Ľudia vlastne nerozmýšľajú sami od seba, ale nútia ich k tomu problémy, prekážky, konflikty, starosti a ťažkosti, ktoré im prináša život ([9], 159-160). Iba požiadavka či potreba vyriešiť nejasnosti nás vedie k reflexii ([7], 8). Ba ešte striktniejšie: myslenie má hodnotu iba vtedy, keď vedie ku konaniu, ktoré rekonštruje našu životnú situáciu a svet ([1], 138-139).

Dewey odlišuje *myslenie* ako najnáročnejšiu ľudskú činnosť od psychiky či mentálneho života, ktorý obsahuje množstvo iných mentálnych fenoménov. Iba svoje reflexívne myslenie vedome kontrolujeme ako logický, usporiadaný a cieľovo orientovaný mentálny proces ([7], 71-90). Cieľom tohto myslenia je zdokonalenie, vylepšenie života prostredníctvom riešenia problémov.

Inštrumentalizmus - to je Deweyho zovšeobecnené vyjadrenie celkovej intencie a "ducha" pragmatizmu; je fúziou kritického a skúmového Peircovho ducha s voľnejším a moralistickým duchom Jamesovým; je to spojenie vedeckej metódy so záujmom o sociálno-etické témy ([5], 22).² Sám autor ho definoval raz ako "behaviorálnu teóriu myslenia a poznania" ([2], 331), inokedy ako "teóriu všeobecných foriem myslenia a usudzovania" ([4], 54).³ Zmyslom tejto filozofie je prekonať a zaceliť trhlinu medzi

¹ Nielsen vo svojej estetike, axiológii a filozofii náboženstva, ale aj v epistemológii a antropológii Dewey dokazuje, že má zmysel aj pre "hru ideí a pojmov" v myslení (pozri napr. [1] 140-169; [7], 182-183).

² Peirce pokladal konanie za nevyhnutný inštrument verifikácie významu slov prostredníctvom dôsledkov, ktoré konanie, orientované istými konceptami, prináša; James pokladal pojmy a teórie za inštrumenty konštitúcie a konštrukcie faktov a reality, humanizácie sveta (melorizmus) atď.

³ Dewey nazýval inštrumentalizmom aj "logickú verziu pragmatizmu", resp. "logiku pragmatizmu", ktorú na jednej strane staval proti formálnej pokantovskej logike, na strane druhej ju pokladal za návrat k aristotelovskej logike. Aristotelovmu *Organonu*. Myslenie, ktoré nie je inštrumentálne, resp. experimentálne, je iba formálne ([2], 331-333). Podľa Deweyho logika vyplýva z toho, ako ľudia skutočne myslia (teda z ich psychológie) a logické princípy sú len nástrojmi skutočného myslenia. Logika má tak ako celé naše myslenie adaptačno-evolučnú funkciu a vzniká a overuje sa v skúsenosti. "Inštrumentalizmus je pokus vytvoriť presnú logickú teóriu pojmov, súdov a úsudkov v ich rozmanitých formách, a to predovšetkým na základe toho, ako myslenie funguje v experimentálnej determinácii budúcich dôsledkov..." ([4], 51).

myslením a konaním, poňať ich v organickej jednote a ukázať, ako vlastne naozaj myslíme (i konáme), ako prakticky funguje naše myslenie ([6], 169-174).

Deweymu išlo ďalej o istú intelektualizáciu reality prostredníctvom spojenia inteligencie a konania (inteligentného konania); o to, aby sme menej konali iba na základe návykov, tradícií a vier a viac na základe vedeckého poznania, inteligencie, kritického skúmania a reflexívneho myslenia. Tento všeobecný prístup k vzťahu myslenia a konania Dewey aplikoval aj na svoju etiku: iba premyslené, deliberatívne konanie môže byť skutočne mravné ([8], 193).

2. Deweyho koncepcia človeka. V Deweyho filozofickej koncepcii človeka je kľúčovým momentom *interakcia* s prírodným a spoločenským prostredím: túto interakciu ľudia uskutočňujú jednak na základe spontánnej žiadostivosti a neoverených presvedčení (návykov a vier), jednak na základe vyššej intelektuálnej schopnosti - *inteligencie*,⁴ ktorá nám umožňuje skúmať a hodnotiť, a tak vytvárať prostredie vhodné na dlhodobý ľudský rozvoj a rast.

Človek v Deweyho chápaní je teda inteligentná bytosť - sociálny organizmus, ktorý používa inteligenciu predovšetkým na riešenie svojich životných problémov.⁵ V súhrne to znamená, že Deweyho koncepcia človeka, mysle a konania tvorí organický celok, pozostávajúci zo štyroch momentov ([4], 25-53): 1. človek je produktom evolúcie; 2. človek je živý organizmus v interakcii s prostredím; 3. človek je sociálna bytosť; 4. človek je riešiteľ problémov.

Človek ako živá bytosť je primárne aktívny - skôr by bolo zvláštne a neprirodzené, keby bol pasívny.⁶ Mnohé činnosti vykonávame však bez (roz)myslenia, spontánne či automaticky, návykovo ([8], 124), ba - paradoxne - aj keby sme o nich rozmýšľali, nevykonávali by sme ich lepšie. Takéto majstrovstvo dokonca podľa Deweyho uvoľňuje, oslobodzuje myseľ pre iné činnosti ([12], 302).

Takto žijeme možno aj väčšinu života, resp. mohli by sme tak žiť, keby sme nenarážali na prekážky a problémy. Preto život pozostáva (aj) z riešenia problémov, na riešenie ktorých musíme vynakladať úsilie, prípadne sa nám to darí vďaka nejakej šťastnej náhode ([13], 19). A preto aj *múdrosť* podľa neho nespočíva v rozmnožovaní poznania,

⁴ Termín "inteligencia" je jedným z kľúčových termínov Deweyho filozofického slovníka. Jeho obsah a význam je veľmi široký a plní v podstate funkciu synonyma takých termínov ako "rozum", "racionalita", "myslenie", "myseľ", "poznanie", "vedomie" a pod. V Deweyho poňatí je inteligencia praktickou múdrosťou, ktorá sa učí z minulej skúsenosti a bez ktorej nie je možná žiadna rekonštrukcia a vylepšovanie podmienok (pozri [9], 99-100, 134-135, 258-259). Inteligencia je teda komplexná mentálna kapacita človeka, ktorej praktickou funkciou je regulovať konanie, napr. projektovať a anticipovať dôsledky konania (pozri napr. [8], 38, 207, 214). Bližšie k Deweyho evolučnému chápaniu inteligencie pozri [10].

⁵ Východiskom tejto koncepcie človeka bola Deweyho fúzia hegelovstva a darwinizmu (bližšie pozri [11], 165-173). Postupne však u Deweyho najmä pod vplyvom Jamesovej psychológie prevládol darwinovský evolucionizmus.

⁶ Dewey považuje za absurdné vysvetľovať, ako je možné, že človek je sociálna bytosť, a za rovnako absurdné považuje vysvetľovanie toho, ako je možná jeho aktivita.

ale v zlepšovaní života prostredníctvom riešenia problémov - nie je to teoretická múdrosť, ale aristotelovská praktická *frónésis* ([7], 63-64). Dewey však neredukoval celý ľudský život iba na riešenie problémov.

Deweyho koncepcia človeka vychádza z "novej psychológie" (inšpirovanej najmä W. Jamesom), ktorá chápe myseľ ako "orgán, slúžiaci na ovládanie prostredia vo vzťahu k cieľu životného procesu" ([14], 41). Je to psychológia, ktorá znamenala odvrát od introspekcionizmu smerom k experimentalizmu, od špekulácií o vedomí k štúdiu aktívneho živého organizmu ([5], 32). Je to naturalizmus, environmentalizmus a holizmus v psychológii a vo filozofii mysle zároveň.⁷ Správanie sa chápe ako kontinuálne a reaktívne - je hľadaním odpovede na výzvy prostredia, hľadaním riešenia problémov organizmu v danom prostredí.

John Dewey bol aj jedným z prvých filozofov, ktorí domýšľali vpád darwinizmu do vedeckého obrazu sveta - názor na svet, podľa ktorého nie poriadok je stály a zmena prechodná, ale naopak, zmeny prebiehajú neustále a stabilný poriadok je prechodný, dočasný [16]. Filozoficky je darwinizmus - anti-parmenidovský a anti-platónsky - zmenu, vznik a zánik nechápe ako prejav a znak nedokonalosti [5]. Človek takto môže zistiť, že vlastne žije vo svete, ktorý mu nevyhovuje - chcel by mať pokoj, vo svete však vládne boj; túži po poriadku, musí sa však prispôbovať permanentným zmenám. V súlade s tým aj filozofia má podľa Deweyho prestať hľadať absolútne počiatky, princípy a základy - má sa zbaviť absolutizmu a univerbalizmu a má sa začať zaoberať svojimi problémami inak ako doteraz,⁸ ba aj tieto problémy majú byť iné - nie večné, statické, univerzálne otázky, ale špecifické problémy doby a miesta, problémy ľudí - má analyzovať fakty konkrétnej ľudskej skúsenosti.⁹ S tým súvisí aj Deweyho kontextualizmus - všetko existuje len vo vzťahoch, nie izolovane, preto aj človek mimo asociácií (spoločenstiev) je absurdnou abstrakciou. A sociálne asociácie patria k tým najzaujímavejším. Takže aj ľudská individuálna myseľ (tak ako aj Ja, osobnosť) je svojou podstatou sociálna, lebo funguje a rozvíja sa v prostredí, ktoré nie je len prírodné, ale aj sociálne ([17], 69). Nežijeme totiž izolovane, ale spolu s druhými, konáme v sociálnom prostredí. To znamená - ako písal už predtým J. S. Mill -, že každý náš čin má dôsledky pre druhých a naopak. Naše konanie je skrz-naskrz sociálne ([8], 16) a nemožno ho inak ani pochopiť. Naše činy nemajú len sociálne dôsledky, majú aj kultúrne významy. Sociálne prostredie nás utvára tým, že koordinuje naše konanie: isté konanie podporuje, inému kladie zábrany. Podľa Deweyho ľudské individuum je prirodzene priťahované k societe, pretože význam a zmysel svojho života vidí v participácii na nej, vo svojom príspevku ku komunite, v spoločenskom uznaní a ocenení zo strany druhých a pod. ([12], 26-27).

⁷ Príkladom je Deweyho reinterpretácia reflexného oblúka ako súčasti správania živého organizmu [15].

⁸ Dokonca inak ako Hegel, u ktorého Dewey spočiatku oceňoval zmysel pre procesualitu, konkrétnosť skúsenosti, dynamickú interakciu a kategóriu organického celku.

⁹ Pragmatizmus je tak "filozofiou procesu", podľa ktorej snaha niečo zastaviť, ustáliť je zbytočná, ba nemúdra. Je to "filozofia tvorivosti", podľa ktorej nič nie je večné a všetko možno zmeniť a rekonštruovať, dokonca to treba meniť, ak to prinesie dobro a úžitok.

3. Deweyho teória skúsenosti. Ďalšími piliermi Deweyho koncepcie ľudského konania a praktického usudzovania sú teória *skúsenosti* a teória *skúmania*. Oboje chápe ako sociálny, kooperatívny proces. Skúmanie je pritom formou skúsenosti.

Koncepcia skúsenosti, ktorá má v Deweyho filozofii centrálné postavenie, sa radikálne odlišuje od známych tradičných koncepcií britského empirizmu a vyznačuje sa týmito charakteristikami ([18], 368):

1. *Anti-epistemologizmus* - skúsenosť nie je len poznaním a primárne nemá poznávaciu, ale praktickú antropologickú funkciu, ktorou je adaptácia živého organizmu na prostredie. Preto Dewey hovorí o "nereflexívnej", "nekognitívnej" skúsenosti. Skúsenosť je predovšetkým žitá a živá, je to život sám, jeho prežívanie, nie poznávanie. Skúsenosť je interakcia, resp. transakcia medzi živým organizmom a jeho prostredím. Obsahom skúsenosti je tak nielen aktivita, ale aj trpnosť a interakcia množstva ďalších faktorov, ktorých rola a funkcie sa v dynamike skúsenosti menia. Skúsenosť je primárne spontánnou činnosťou a skúmanie čiže reflexívna skúsenosť nastupuje až vtedy, keď narazíme na ťažkosť, problém.

2. *Anti-kartezianizmus* - skúsenosť nie je primárne mentálnou, subjektívnou záležitosťou. Skúsenosť nie je ani čisto privátnou záležitosťou, ale má sociálny, kooperatívny, interaktívny charakter. Skúsenosť je jednotou objektívneho a subjektívneho, individuálneho a sociálneho.

3. *Hegelovstvo* - skúsenosť nie je atomistická, partikulárna, abstraktná, ale konkrétna a celostná, kontinuálna, kontextuálna a vzťahová; je pluralistická a holistická zároveň.¹⁰

4. *Skúsenosť je projektívna*, nielen retrospektívna - nie je len vecou minulosti či prítomnosti, ale obsahuje aj budúcnosť, anticipáciu (v protiklade k Humovej koncepcii skúsenosti). Živá, skutočná skúsenosť je zároveň experimentálna a konatívna - dominuje v nej aktivita. Primárne životné situácie sú také, v ktorých musíme konať a riešiť problémy. Naše kognitívne potencie a funkcie slúžia primárne našej životnej aktivite a plnia praktické funkcie - pomocou nich usmerňujeme svoje interakcie s prostredím.¹¹ Dewey však neglorifikuje budúcnosť a neobetuje kvôli nej súčasnosť [13].

5. *Skúsenosť je účelová* - umožňuje nám realizovať naše účely; je konštruktívna - umožňuje nám konštruovať naše ciele a rekonštruovať naše životné prostredie; je sebakorektívna - umožňuje nám korigovať naše konanie, ba koriguje aj samu seba.

6. *Skúsenosť nie je protikladom rozumu*, myslenia, uvažovania, usudzovania ako v tradičnom empirizme, ale toto všetko v sebe zahŕňa. Myslenie, racionalita teda netranscenduje skúsenosť ako čosi limitované, ale ju skôr usporadúva. Skúsenosť sa neredukuje na zmyslovú skúsenosť, ale zahŕňa aj myšlienkovú skúsenosť (skúsenosť myslenia). Protikladom nie sú skúsenosť verus rozum, ale rozumná, inteligentná skúsenosť verus nerozumná skúsenosť.

¹⁰ Deweyho filozofia skúsenosti vykazuje afinity aj s Whiteheadovou a Bergsonovou filozofiou.

¹¹ Tu Dewey rozvíja to, k čomu už pred ním dospel napríklad Marx a čo po ňom rozvíjali (v niektorých aspektoch) existencialisti.

Skúsenosť je v Deweyho filozofii natoľko komplexný pojem, že zahŕňa celú totalitu interakcií a transakcií človeka s prostredím (či už spontánnych alebo reflexívnych), ako aj všetky predpoklady a výsledky tohto procesu, takže mu splyva so životom, dejinami a realitou ako takou.¹² Okrem skúsenosti (ktorú neskôr chcel Dewey nahradiť kultúrou) existuje vlastne len príroda, pričom "skúsenosť sa prírody aj *týka*, aj sa v nej nachádza. Nie je to skúsenosť, ktorá sa zakúša, je to príroda - skaly, rastliny, živočíchy, choroby, zdravie, teplota, elektrina atď. Skúsenosťou *sú* veci v určitej vzájomnej interakcii; ony sú tým, čo sa zakúša. Spojené určitým spôsobom s iným prírodným objektom - ľudským organizmom - sú zároveň spôsobom, akým zakúšame. Skúsenosť tak preniká do prírody, do jej hĺbky. Má aj svoju šírku a nekonečne pružný rozsah. Rozpína sa..." ([19], 406). Dewey si uvedomoval problematickosť a dvojznačnosť takto komplexne poňatej skúsenosti a snažil sa o jej vnútornú integritu: ak "procesy skúsenosti" zahŕňajú "ako svoje obdoby to, čo ľudia robia a čo podstupujú, a taktiež to, ako konajú a čo sa s nimi deje; spôsoby, akými konajú a trpia, túžia a tešia sa, chápu, veria snívajú...", tak jedno nemožno odtrhnúť od druhého ([19], 411).

4. Model skúmania. To, čo platí pre skúsenosť, platí aj pre skúmanie: ani ono nie je čisto mentálne, privátne, subjektívne; je aktívne, experimentálne, kontinuálne, praktické a sociálne svojou povahou. Pojem *skúmania* Dewey vymedzuje ako vedomý prechod od problémovej, dezintegrovannej situácie k zvládnutej, integrovanej situácii: "Skúmanie je kontrolovaná alebo riadená transformácia neurčitej situácie na situáciu, ktorá je vo svojich základných prvkoch a vzťahoch natoľko určitá, že konvertuje prvky pôvodnej situácie na zjednotený celok." ([20], 461).

Každé skúmanie má rovnakú (spoločnú) štruktúru či model bez ohľadu na jeho predmet a tento model môžeme podľa Deweyho aplikovať aj v širšej sociálnej, nielen individuálnej praxi. Východiskom je vždy určitá situácia, ktorou nikdy "nie je jednotlivý objekt alebo udalosť ani množina objektov či udalostí. Nikdy totiž nezakúšame ani neformulujeme svoje sudy o objektoch a udalostiach v izolácii, ale vždy len v spojení s kontextuálnym celkom. A práve tento celok je onou 'situáciou'." ([21], 72).

V bezproblémovej alebo "pred-problémovej" situácii, keď všetko ide tak, ako má ísť, o svojom konaní neuvažujeme. Až keď sa niečo pokazí a prestane fungovať tak ako doposiaľ, nastáva nová, problémová situácia, situácia nejasnosti, neistoty, neurčitosti, zmätku. Nevieme, čo sa pokazilo a prečo - a tak začíname skúmať. Musíme sa vo svojej činnosti zastaviť a začať premýšľať, riešiť problém. Musíme najprv situáciu, v ktorej sme sa takto ocitli, porozumieť, ujasniť si ju. Sme v pomykove, na pochybách a tieto nepríjemné pocity musíme premeniť na čo najpresnejšiu formuláciu toho, čo sa vlastne

¹² "Skúsenosť... je predovšetkým to, čo podstupujeme v spojení s aktivitami, ktorých význam spočíva v ich objektívnych dôsledkoch - v ich pôsobení na budúce skúsenosti. Organické funkcie sa stavajú k veciam dynamicky, operatívne, ako k veciam, ktoré sú v pohybe a nie sú ešte dané či uzavreté. To, čo je ukončené, čo "objektívne" existuje, je predmetom záujmu len z hľadiska potencialít, ktoré môže naznačovať. Ako zavŕšené, úplne dané, nie je vôbec predmetom záujmu. No ako znak toho, čo môže prísť, stáva sa neodmysliteľným faktorom správania reagujúceho na zmeny, ktorých výsledky ešte nie sú určené." ([18], 375).

stalo, v čom je problém. Nastupuje druhá fáza skúmania - intelektualizácia problému ([7], 107-109).

Až v tejto druhej fáze si ujasňujeme, v čom vlastne spočíva problém, a situácia sa mení z problémovej na definovanú, uchopenú, ešte však ani zďaleka nie je vyriešená či integrovaná ([20], 463-464). Napriek tomu máme v tejto fáze tendenciu bezprostredne konať (ako si uvedomoval už Aristoteles), ktorej však podľa Deweyho treba ešte odolať. Ľudia totiž vo všeobecnosti neradi zotrávajú v stave pochybností a radšej čo najskôr konajú, aby dosiahli hotové riešenie, istotu a bezproblémovosť. Tento sklon k blokovaní skúmania a k unáhleným záverom však vedie k omylom, k nepremyslenému alebo bezmyšlienkovitému konaniu, ktoré síce zodpovedá bezproblémovej, nie však problémovej situácii, v ktorej sa ešte stále nachádzame. Preto musíme byť opatrní, ba dokonca nachádzať v tejto fáze neistoty a pochyb "potešenie" ([7], 16).

Také sú teda prvé dve fázy Deweyho modelu skúmania: I. východisková neurčitá situácia, v ktorej sme sa ocitli a začali sa orientovať; a II. stanovenie problému. Treťou fázou je ďalšie skúmanie situácie s cieľom riešenia daného problému. Hľadáme oporné, relatívne stabilné prvky. Všetky návrhy riešení sú však zatiaľ len hypotézami a možnými alternatívami a čím viac ich máme, tým lepšie ([7], 109-111). Stále sme ešte v rovine myslenia, a to aj v ďalšej, štvrtej fáze, v ktorej myšlienkovito testujeme jednotlivé idey ako návrhy riešení. Túto fázu Dewey nazýva "usudzovaním" - zvažujeme, hodnotíme v mysli všetky možné hypotetické riešenia, ktoré sme vyprodukovali, čím zdôvodňujeme aj výsledné riešenie, ku ktorému dospievame. Bez tohto uvažovania riešenie "visí vo vzduchu" ako nezdôvodnené, hoci sa môže stať, že náhodou bude správne ([20], 466-467).

Poslednou, piatou fázou je experimentálne overovanie zvoleného hypotetického riešenia. Ak výsledky takéhoto praktického testu súhlasia s výsledkom uvažovania, riešenie je správne ([7], 114). Vraciame sa znova do stavu relatívnej istoty, bezproblémovosti. Ale aj vtedy, keď náš experiment nepotvrdí hypotézu a nevraciamy sa do tohto stavu, je to pozitívny výsledok, pretože vieme, že treba hľadať inde, t.j. začať overovať ďalšiu hypotézu.

Dewey tento model skúmania neabsolutizuje a nedomnieva sa, že by ho ľudia používali v každom jednotlivom prípade (uznáva napríklad aj metódu pokusov a omylov). Rovnako si nemyslí, že by tento postup bol absolútnou zárukou úspešnosti skúmania; ak ho však poznáme a vedome využívame, zvyšujeme pravdepodobnosť svojej úspešnosti ([5], 51).

Takto poňaté skúmanie je podľa Deweyho deliberatívnou, premyslenou činnosťou, hoci nemusí mať vopred špecifikovaný konkrétny cieľ (ako si myslel Peirce). Všeobecným zmyslom deliberácie (práve tak ako skúmania) je zmena dezintegrovannej situácie na integrovanú. Deliberácia je forma praktického usudzovania, ktorej obsahom je riešenie konfliktu medzi viacerými možnými líniami konania (medzi viacerými návykmi, preferenciami alebo cieľmi), preto tam, kde niet súperiacich línii konania, niet ani deliberácie ([8], 132-133). Prebieha tak, že zvažujeme svoje terajšie návyky, preferencie a ciele z hľadiska ich revízie a nahradenia novými; ďalej zvažujeme tieto nové návyky, preferencie a ciele spolu s anticipovanými dôsledkami, ktoré by mohli priniesť

alternatívne línie konania na ich základe. Takto prichádzame k záveru, ktorým je voľba jednej z línií. Takéto rozumné praktické zvažovanie je podľa Deweyho zárukou i normou racionálneho a mravného konania.

5. Logika a štruktúra praktických súdov. Deweyova teória súdov sa zásadne líši napríklad od Fregeho teórie: kým pre Fregeho je súd pravdivým alebo nepravdivým tvrdením, pre Deweyho je výrokom o tom, ako postupovať v danom skúmaní, aby sme bezpečne dosiahli výsledok ([21], 161-170). Zmyslom praktického usudzovania je potom nájsť východisko z problémovej situácie. Praktické súdy vypovedajú o tom, čo treba robiť v takejto neurčitej a nejasnej situácii. Samotný praktický súd je však faktorom, od ktorého závisí, ako sa situácia zmení a vyrieši (ak teda vieme, čo robiť, ako konať, mení to situáciu, v ktorej sme sa ocitli). Znak praktickej relevancie je podľa Deweyho hlavným znakom odlišnosti praktického usudzovania od usudzovania teoretického ([2], 335-349).

Tradične sa praktický úsudok vo filozofii pokladá za degenerovanú či zjednodušenú formu teoretického úsudku. Dewey však obracia tento vzťah a v tom spočíva jeden z jeho najväčších (a najmenej pochopených) prínosov ([11], 216-217). Teoretický úsudok má podľa Deweyho tie isté znaky ako praktický, prvý z nich však abstrahuje od bezprostrednej existenciálnej situácie.

Praktické súdy v Deweyho koncepcii majú teda tieto hlavné znaky:

1. typickým kontextom praktického súdu je situácia neurčitosti, v ktorej sa musí niečo konať;
2. praktický súd je sám faktorom riešenia tejto situácie;
3. subjekt praktického súdu je relevantný - je ním tá časť prostredia, na ktorú sa musí reagovať činom; predikátom súdu je možná reakcia; kopulou je akt, ktorý spája fakt a jeho význam; záverom je pôvodná situácia, ale transformovaná podľa projektu ([21], 127-141);
4. praktický súd zahŕňa vzťah medzi prostriedkami a cieľom;
5. praktický súd je hypotetický, nie predikatívny;
6. praktický súd sa verifikuje stavom, ku ktorému povedie.

5.1. Ciele a prostriedky. Usudzovanie ako štvrtá fáza modelu skúmania sa týka aj vzájomných vzťahov prostriedkov a cieľov, ako aj väzieb medzi prostriedkami a dôsledkami. Každé rozlišovanie medzi cieľmi a prostriedkami je naše, ľudské, teda "umelé", vytvorené. Podľa Deweyho ciele ani neexistujú ako dané v prírode, ani nie sú imanentné ľudskej mysli, ale tvoria sa len v interakcii medzi myslou a prírodou ([23], 78-120). Práve pre tieto ciele rezervuje svoj termín "výhľadové ciele" (*ends-in-view*), ktoré však tým, že orientujú, navádzajú konanie, slúžia zároveň ako prostriedky riešenia problémovej situácie. Na druhej strane ak si ceníme to, čo nám pomáha riešiť problémy, nemôžeme povedať, že prostriedok je iba čímsi profánnym a cieľ sám osebe čímsi posvätným - takže aj prostriedky sa môžu stať cieľmi, ak ich potrebujeme v závislosti od konkrétnej situácie vyzdvihnúť a uchrániť (pozri [23], 349-350). Sotva sa dá nájsť nejaký absolútny cieľ, ktorý by nemohol byť prostriedkom k inému cieľu.

Deweyho chápanie vzťahu medzi cieľom a prostriedkom je teda takpovediac dialektické: 1. nemožno pochopiť cieľ bez prostriedku a naopak; 2. to, čo bolo cieľom, stáva sa prostriedkom a naopak. Dewey to nazýval "reciprocitou" cieľov a prostriedkov ([2], 372).

Podľa Deweyho prakticky však uvažujeme nielen o prostriedkoch - ako to vedel už Aristoteles -, ale aj o cieľoch ([2], 372-373). Skutočný vzťah cieľa a prostriedku je vnútorný, je to väzba. To znamená, že cieľ bez určenia prostriedka nie je dostatočne konkrétnym cieľom; napríklad "Chcem X" nie je určenie cieľa, pretože nevedno, akými prostriedkami či za akú cenu môžem X dosiahnuť (a ak to už viem, môžem cieľ aj zahrnúť, lebo nemám prostriedky, resp. ich cena je privysoká).

5.2. Hodnotiace súdy. Praktické usudzovanie, deliberáciu a voľbu Dewey analyzuje aj v axiologickom (etickom a estetickom) kontexte. Tam, kde je viac prostriedkov na dosiahnutie cieľa alebo kde sú prostriedky príliš nákladné, nastupuje tento druh praktického usudzovania - hodnotenie. Podľa Deweyho koncepcie je vlastne každý skutočný praktický súd hodnotiacim súdom, lebo nehovorí o fakte, ale o potrebe realizácie tohto faktu, resp. ak už fakt existuje, o potrebe jeho podpory ([1], 261). Dewey zásadne odmieta emotivizmus v etike (na rozdiel od Jamesa) a namiesto neho koncipuje "intelektualizmus", ktorý stiera ostrý protiklad medzi pravdou a dobrom. Základom je tu jeho rozlišovanie medzi pôžitkom a hodnotou, žiadaným a žiaducim. Praktický súd ako súd o tom, "čo robiť", je zároveň súdom o tom, čo je žiaduce, teda o tom, čo by malo byť - je to normatívny súd o hodnote: "Výroky o tom, čo sa páči alebo páčilo, majú pri tvorbe úsudkov o hodnote inštrumentálnu hodnotu, pokiaľ sa uvažuje o podmienkach a dôsledkoch toho, čo sa páči. Samy osebe netvrdia nič, nekladú na nasledujúce postoje a činy žiadnu požiadavku, nevyznávajú nijakú autoritu, ktorú treba nasledovať. Ak sa niekomu niečo páči, tak sa mu to páči, je to moment, o ktorom nemožno diskutovať - hoci nie je ľahké povedať, čo sa to vlastne páči, ako sa často predpokladá. Súdom o tom, čo sa má žiadať a páčiť, je na druhej strane požiadavkou na budúcu činnosť, má v sebe kvalitu *de jure*, a nie iba *de facto*." ([1], 262-263). Podľa Deweyho nazvať niečo hodnotou by sme nemali iba na základe príjemnej skúsenosti s objektom, ale až na základe kritického preskúmania a zhodnotenia. Formovanie dobrého vkusu považuje za vec interakcie medzi inteligenciou a skúsenosťou ([1], 262). Takto praktické súdy aj spätne pôsobia na našu žiadostivosť a na naše preferencie ([1], 265).

Experimentovanie nie je iba nástrojom poznávania, ale aj konštrukcie dobra, hodnôt. Skúmanie nenarába len s faktami, ale aj s hodnotami, pričom aj tento tradičný dualizmus faktu a hodnoty Dewey atakuje. Na základe čoho volíme medzi viacerými prostriedkami? Na základe ich hodnoty, ktorá je daná ich dôsledkami. Pri takejto voľbe stráca zmysel rozlišovanie medzi faktom a hodnotou. Dewey ďalej radí: počkajme si na dôsledky voľby a tým si overíme hodnoty, ktoré nie sú večné ani dané. Podľa neho reflexia, hodnotenie, kritické skúmanie a deliberácia sú nevyhnutné na to, aby sme sa vedeli rozhodnúť medzi dobrom a zlom, resp. aby sme si mohli vybrať spomedzi dvoch foriem dobra.

Vo svojej axiológii [22] Dewey prekonáva aj ďalší tradičný dualizmus medzi humovským empiricismom a kantovským racionalizmom v poňatí úlohy praktického rozumu vo vzťahu k žiadostivostiam. Podstatou Deweyho koncepcie je myšlienka, že žiadostivosti nie sú len čisto motivačnou zložkou konania, ale obsahujú v sebe aj "ideálnu zložku", vďaka ktorej sa stávajú cieľom, presnejšie "výhľadovým cieľom" (*end-in-view*) konania. Inými slovami, žiadostivosť nie je len predpokladom, ale aj výsledkom deliberácie. Na druhej strane žiadny cieľ ako "výhľad" či "východisko" konania nie je len čisto myšlienkovým komponentom praktického usudzovania, ale obsahuje v sebe aj motivačnú zložku; takisto teda nie je len výsledkom, ale aj predpokladom konania. V kontinuálnom a permanentnom procese skúmania a skúsenosti naše žiadostivosti a ciele nie sú raz a navždy dané a neustále sa pretvárajú. U Deweyho je praktický rozum tak na rozdiel od Kanta bytostne zaťažený žiadostivosťou, kým žiadostivosť je u Deweyho na rozdiel od Humovho poňatia podstatne zaťažená činnosťou praktického rozumu.¹³

6. Záver: Deweyho koncepcia ľudského konania. Podľa Deweyho axiomy ľudské konanie vždy prebieha v istom prírodnom a sociálnom kontexte a v praktickej situácii a jeho účelom je riešenie nejakej úlohy či životného problému. V súhrne má jeho koncepcia konania tieto hlavné charakteristiky:

1. podnetom na konanie je neurčitá, problémová situácia;
2. cieľom konania je transformácia tejto situácie na ucelenú situáciu;
3. plán konania je deliberáciou prostriedkov na dosiahnutie cieľa;
4. úspešné konanie, t.j. dosiahnutie cieľa sa fixuje ako návyk, ktorý je v artikulovanej podobe základom metódy, pravidiel, logiky a inštitúcií;
5. konanie je celostné, nie sú to jednotlivé izolované akty;
6. konanie je reaktívne a selektívne - každý čin je voľbou, výberom.
7. samotné konanie nie je cieľom a zmyslom, ale má hodnotu iba vtedy, ak prispieva k zlepšovaniu (podmienok) života.

LITERATÚRA

- [1] DEWEY, J.: *The Quest for Certainty*. New York: Minton, Balch and Comp. 1929.
- [2] DEWEY, J.: *Essays in Experimental Logic*. New York, Dover Publications 1916.
- [3] DEWEY, J.: *Knowing and The Known*. In: *The Collected Works of John Dewey*. Ed. by J. A. Boydston. *The Later Works, 1925-1953*. Vol. 16, s. 1-294. Carbondale, Southern Illinois University Press 1989.
- [4] DEWEY, J.: *The Development of American Pragmatism*. In: *The Philosophy of John Dewey*. Ed. by J. J. McDermott. Chicago, The University of Chicago Press 1981, s. 41-57.
- [5] CAMPBELL, J.: *Understanding Dewey*. Chicago and La Salle, Illinois, Open Court 1995.
- [6] THAYER, H. S.: *Meaning and Action*. Indianapolis, Hackett 1981.
- [7] DEWEY, J.: *How We Think*. Boston, D. C. Heath and Comp. 1933.
- [8] DEWEY, J.: *Human Nature and Conduct*. In: *The Collected Works of John Dewey*. Ed. by

¹³ Táto koncepcia je nepochybne dôkazom toho, že Dewey zostal navždy poznamenaný Hegelovou dialektikou.

- J. A. Boydston. The Middle Works, 1899-1924. Vol. 14., s. 1-230. Carbondale, Southern Illinois University Press 1988.
- [9] DEWEY, J.: Reconstruction in Philosophy. In: The Collected Works of John Dewey. Ed. by J. A. Boydston. The Middle Works, 1899-1924. Vol. 12., s. 77-277. Carbondale, Southern Illinois University Press 1982.
 - [10] DEWEY, J.: Vplyv pragmatizmu na výchovu. In: Pragmatizmus. Malá antológia filozofie XX. storočia. 1. zv. Ed. E. Višňovský a F. Mihina. Bratislava, IRIS 1998, s. 345-355.
 - [11] BERNSTEIN, R. J.: Praxis and Action. Philadelphia, Pennsylvania UP 1971.
 - [12] DEWEY, J.: Democracy and Education. New York, The Macmillan Company 1926.
 - [13] DEWEY, J.: Art As Experience. In: The Collected Works of John Dewey. Ed. by J. A. Boydston. The Later Works, 1925-1953. Vol. 10., s. 7-366. Carbondale, Southern Illinois University Press 1987.
 - [14] DEWEY, J.: Interpretation of Savage Mind. In: The Collected Works of John Dewey. Ed. by J. A. Boydston. The Middle Works, 1899-1924. Vol. 2, s. 39-52. Carbondale, Southern Illinois University Press 1976.
 - [15] DEWEY, J.: The Reflex Arc Concept in Psychology. In: The Philosophy of John Dewey. Ed. by J. J. McDermott. Chicago, The University of Chicago Press 1981, s. 136-147.
 - [16] DEWEY, J.: Vplyv darvinizmu na filozofiu. In: Pragmatizmus. Malá antológia filozofie XX. storočia. 1. zv. Ed. E. Višňovský a F. Mihina. Bratislava, IRIS 1998, s. 335-344.
 - [17] DEWEY, J.: The School and Society. In: The Collected Works of John Dewey. Ed. by J. A. Boydston. The Middle Works, 1899-1924. Vol. 1., s. 1-102. Carbondale, Southern Illinois University Press 1976.
 - [18] DEWEY, J.: Potreba obnovy filozofie. In: Pragmatizmus. Malá antológia filozofie XX. storočia. 1. zv. Ed. E. Višňovský a F. Mihina. Bratislava, IRIS 1998, s. 366-403.
 - [19] DEWEY, J.: Skúsenosť a filozofická metóda. In: Pragmatizmus. Malá antológia filozofie XX. storočia. 1. zv. Ed. E. Višňovský a F. Mihina. Bratislava, IRIS 1998, s. 404-430.
 - [20] DEWEY, J.: Model skúmania. In: Pragmatizmus. Malá antológia filozofie XX. storočia. 1. zv. Ed. E. Višňovský a F. Mihina. Bratislava, IRIS 1998, s. 458-473.
 - [21] DEWEY, J.: Logic: The Theory of Inquiry. In: The Collected Works of John Dewey. Ed. by J. A. Boydston. The Later Works, 1925-1953. Vol. 12., s. 1-527. Carbondale, Southern Illinois University Press 1986.
 - [22] DEWEY, J.: Theory of Valuation. In: The Collected Works of John Dewey. Ed. by J. A. Boydston. The Later Works, 1925-1953. Vol. 13., s. 189-253. Carbondale, Southern Illinois University Press 1988.
 - [23] DEWEY, J.: Experience And Nature. London, Allen and Unwin 1929.
 - [24] DEWEY, J.: The Field of "Value". In: The Collected Works of John Dewey. Ed. by J. A. Boydston. The Later Works, 1925-1953. Vol. 16., s. 344-357. Carbondale, Southern Illinois University Press 1989.

Poznámka redakcie:

Vlastné meno Dewey sme v príspevku skloňovali podľa výslovného želania autora a v rozpore s gramatickým zásadami redakcie.

Príspevok vznikol v KVS BK SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/4037/97.

PhDr. Emil Višňovský, CSc.

Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV

Dúbravská cesta 9

813 64 Bratislava

SR